

شبکه مضامین تامین مالی حوزه‌های علمیه از منظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی^۱

مه‌دی رعایائی* دکتری علوم اقتصادی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول)

سیدرضا حسینی دانشیار اقتصاد، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

چکیده

رشد و اعتلای هر تمدنی نیازمند توجه دقیق، فراگیر و آینده‌نگرانه به ابعاد و مؤلفه‌های گوناگون آن تمدن است. در این میان حوزه علمیه به‌عنوان یکی از کلان‌سازمان‌هایی که جایگاه خطیری در شکل‌گیری تمدن اسلامی دارد، با مسائل راهبردی مختلفی روبه‌رو است که باید به‌نحوی مدیریت شود که قدرت راهبری آن اعتلاء یابد. یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین مسائل که در سال‌های اخیر دچار چالش‌های متعددی بوده، نظام تأمین مالی است. از اینرو پرداختن به مباحث تأمین مالی حوزه‌های علمیه در عصر حاضر ضروری به نظر می‌رسد. در این میان یکی از مباحث مهم نیازمند پژوهش و بررسی، پرداختن به اصول و مبانی تأمین مالی حوزه‌های علمیه است. هرچند استخراج اصول و مبانی تأمین مالی حوزه نیازمند پژوهش‌های فقهی، کلامی و فلسفی مفصلی است، اما به‌منظور طرح‌ریزی نظام تأمین مالی صحیح در حوزه علمیه می‌توان از راهکاری میانبر استفاده کرد که همان بررسی مبانی و اصول مبتنی بر نظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی حوزه است. از اینرو در پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل مضمون به بررسی بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و همچنین اسناد بالادستی حوزه علمیه پرداخته و شبکه مضامین آن‌ها در رابطه با موضوع پژوهش استخراج و تحلیل شده است. در این راستا در مجموع هر سه بخش ۷۵۱ مضمون پایه متناسب با موضوع شناسایی گردید که منجر به تولید ۸۰ مضمون سازمان‌دهنده و ۱۳ مضمون فراگیر شد.

واژگان کلیدی

حوزه علمیه، امام خمینی(ره)، مقام معظم رهبری، اسناد بالادستی حوزه، تأمین مالی، اقتصاد علم

^۱ این مقاله در فرایند تدوین خود از حمایت‌های مرکز مطالعات راهبردی حوزه و روحانیت برخوردار بوده است.

* mahdiroayaei@gmail.com

مقدمه

نهادهای علم و دانش به عنوان نهادهای پیشران و جهت دهنده جوامع، همواره مورد توجه علوم اجتماعی قرار گرفته‌اند. به واسطه نقش برجسته و ممتاز این نهادها در وضعیت کلان فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... جوامع، مسائل و لوازم این نهادها اهمیت فوق‌العاده‌ای پیدا می‌کنند؛ از جمله عمده‌ترین این لوازم و مسائل، مسائل اقتصادی و تأمین مالی نهادهای علم و دانش است که حسب بسترهای تمدنی مختلف، پاسخ‌های اساسی خود را دریافت کرده است. تحلیل مسائل اقتصادی حوزه علمیه به عنوان یکی از مؤثرترین و ریشه‌دارترین نهادهای علم در طول تاریخ بشر می‌تواند برخی ویژگی‌ها و مختصات ماهوی این نهاد را آشکار سازد. هرچند تربیت طلاب و اعزام مبلغ تقریباً از هجرت نبی مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه و آله وسلم و نهایتاً فتح مکه توسعه بیشتری پیدا کرد اما اگر آغاز فرآیند تربیت شاگرد و مبلغ دینی را از دوران امامت امام صادق علیه السلام (۱۱۴-۱۴۸ ق) نیز بدانیم؛ بدین معنی است که این فرآیند حدود ۱۳ قرن ادامه داشته و با انواع مسائل مختلف اقتصادی از جمله تأمین مالی طلاب، دریافت وجوهات مردم، پشتیبانی مالی و تقویت شیعیان، مقابله با تهدیدها و محدودیت‌های حکومت‌های جور و... مواجه بوده است.

منبع اصلی تأمین مالی حوزه‌ها از بخشی از خمس^۱ مسلمانان است که به دستور الهی برای تقویت دین مورد استفاده قرار می‌گیرد. وابسته بودن نظام مالی حوزه‌ها به وجوهات مردم دارای مزایایی است که متفکرانی امثال شهید مطهری^۲ به آن‌ها اشاره کرده‌اند؛ وابسته نبودن به حکومت و ایجاد حریت فوق‌العاده در مقابل خطاهای حاکمیتی (فتوای تحریم تنباکو توسط میرزای شیرازی)، بسطید مراجع و ولی امر در تقویت جریان‌های متنوع دینی و توجه به متدینین و مردم از این موارد است؛ اما این نوع تعامل مالی و عدم استفاده از ظرفیت مالی حاکمیت دارای معایبی نیز هست که کاهش حجم اعتبارات و به تبع محدود شدن دامنه تعریف رسالت‌های دینی در ایجاد فرصت برای توجه به افق‌های جهانی تبلیغ در مقایسه با شرایط اخذ بودجه‌های کلان دولتی، علی‌الخصوص با توجه به وجود منابع فراوان انفال که در اختیار ولی جامعه قرار دارد و احتمال کتمان حقایق از مردم به منظور حفظ جایگاه اجتماعی از این موارد است.

۱. خمس به دو قسمت تقسیم می‌شود: یک قسمت آن سهم مبارک امام علیه السلام است و قسمت دیگر سهم سادات. منظور از امام علیه السلام، امام معصوم هر عصر است که در زمان ما پیشوای دوازدهم امام مهدی حضرت صاحب الامر عجل الله تعالی فرجه الشریف هستند. سهم مبارک امام علیه السلام در زمان ما که دسترسی به آن بزرگوار عجل الله تعالی فرجه الشریف مقدور نیست به طور کلی در اختیار ولی امر مسلمین است تا در مصارفی که مورد رضای امام علیه السلام است از مصالح مسلمین و مخصوصاً اداره‌ی حوزه‌های علمیه و مانند آن مصرف کند.

۲. رک: کتاب ده گفتار، مشکل اساسی در سازمان روحانیت.

با آغاز انقلاب اسلامی و گسترش رسالت‌های علمی و عملی آن، بخش زیادی از بار انقلاب بر دوش حوزه‌های علمیه قرار گرفت و طبعاً بودجه‌های دولتی به‌منظور تحقق تکالیف انقلاب اسلامی به‌سوی این نهاد مقدس جریان پیدا کرد. این امر در عین ایجاد فرصت‌های ارزشمندی که پیش‌ازاین امکان تعریف آن‌ها وجود نداشت، وابستگی وضعیت مالی مؤسسات از مسائل عمرانی گرفته تا وضعیت رفاهی اساتید و طلاب به نوسانات بودجه عمومی کشور و فضای اقتصادی کشور را ناشی شده است.

در کنار تمامی موارد فوق، ضعف نهاد حوزه (مانند ضعف سیر نهادهای حاکمیتی!) در تفوق رسانه‌ای به‌منظور پاسخگویی به شبهاتی که به مناسبت‌های مختلف، علی‌الخصوص ایام بودجه علیه حوزه مطرح می‌شود؛ لزوم شناخت نظام‌مند مسائل اقتصادی حوزه‌های علمیه و تلاش برای یافتن جواب‌های آن‌ها را آشکار می‌سازد. در این میان یکی از مباحث نیازمند پژوهش و بررسی، پرداختن به اصول و مبانی تأمین مالی حوزه‌های علمیه است.

هرچند استخراج اصول و مبانی تأمین مالی حوزه نیازمند پژوهش‌های فقهی، کلامی و فلسفی مفصلی است، اما به‌منظور طرح‌ریزی نظام تأمین مالی صحیح در حوزه علمیه می‌توان از راهکاری میانبر برای رسیدن به این اصول و مبانی استفاده کرد که همان بررسی مبانی و اصول مبتنی بر نظر امامین انقلاب و اسناد بالادستی حوزه است. از اینرو در این پژوهش بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و همچنین اسناد بالادستی حوزه علمیه با روش تحلیل مضمون مورد بررسی قرار می‌گیرند تا مبانی و اصول تأمین مالی حوزه از دیدگاه امامین انقلاب و همچنین اسناد بالادستی مشخص گردد. به این منظور مقاله حاضر بدین صورت تدوین شده که پس از مقدمه، پیشینه پژوهش بیان گردیده است. در ادامه به‌صورت مختصر به روش تحلیل مضمون اشاره می‌شود و سپس مراحل اجرای روش تحلیل مضمون در موضوع پژوهش تبیین و تدوین می‌گردد. درنهایت نیز مبتنی بر شبکه مضامین مستخرج از بیانات حضرت امام، مقام معظم رهبری و اسناد بالادستی حوزه‌های علمیه، یافته‌های پژوهش و تحلیل آن‌ها بیان می‌گردد.

۱- ادبیات موضوع و مبانی نظری

با پررنگ شدن جایگاه اقتصاد در جوامع غربی خصوصاً پس از رنسانس و انقلاب صنعتی، مسائل مختلف اجتماعی به‌مثابه موضوعی برای دانش اقتصاد مورد بررسی قرار گرفتند. فرهنگ، سیاست، ورزش، تفریح، جمعیت و ... از

جمله مسائلی بودند که قابلیت اقتصادی شدن^۱ یا لاقط قابلیت برداشت تحلیل‌های اقتصادی به خود را پیدا کردند و کسب صرفه اقتصادی از آن‌ها اهمیت پیدا کرد؛ یکی از این موارد مسئله دانش و فن‌آوری بود که تحت عنوان «اقتصاد علم» مورد بررسی و کنکاش اقتصادی قرار گرفت.

اقتصاد علم به عنوان شاخه‌ای پژوهشی در دهه‌های اخیر به شدت مورد توجه مراکز و نهادهای پژوهشی قرار گرفته است. اقتصاد علم در مسیر تکامل خود به تحلیل موضوعاتی مانند دانش به مثابه کالا، بازار دانش، رفتار دانشمندان و تولیدکنندگان دانش، تحلیل نهادهای تولید، توزیع و مصرف دانش (دانشگاه‌ها، مراکز تحقیقاتی، بنگاه‌های دانش‌بنیان، صنایع و ...) می‌پردازد (Gl eeson & Hargaden, ۲۰۱۵). مسئله اساسی در این شاخه پژوهشی پرداختن به وجوه اقتصادی علم، تأمین مالی علم و نهادهای علمی، تأمین معیشت استاد و دانشجو، نحوه تعاملات نهادها و افراد دخیل در فرایندهای علمی و تحقیقاتی و اثرات و پیامدهای اقتصادی آن‌ها و ... می‌باشد.

اهمیت اقتصاد علم به دلیل اهمیت علم در رشد اقتصادی است و بر این اساس اقتصاددانان سعی کرده‌اند رفتار دانشمندان و عملکرد مؤسسات علمی را درک کنند (Di amond, ۲۰۰۸). از اینرو به منظور تنظیم و سامان‌بخشی به مسائل اقتصادی حوزه علمیه به عنوان یک نهاد دانشی و همچنین فرایند تعاملات درونی و بیرونی میان حوزویان و دیگر بخش‌های جامعه و به ویژه حکومت و صاحبان تأمین مالی، لازم است با بررسی دقیق الگوهای تأمین مالی علم در تمدن اسلامی، اقتصاد علم متناسب با حوزه علمیه^۲ را طراحی و اجرا کرد.

تأمین مالی در اقتصاد متعارف به فرآیندی که به دنبال ایجاد، جمع‌آوری و افزایش منابع مالی یا سرمایه‌ای برای هر نوع مخارج از جمله سرمایه‌گذاری، توسعه فعالیت‌ها، خرید تجهیزات و ... است، گفته می‌شود (سرمدی‌پور و دیگران، ۱۳۹۵). در فرهنگ لغت «وبستر» تأمین مالی به عمل یا فرآیند یا نمونه‌ای از جمع‌آوری یا تأمین وجوه اطلاق شده است (webst er, ۲۰۲۲). در دانشنامه اینوستوپدیا نیز تأمین مالی به عنوان فرآیند تأمین سرمایه برای فعالیت‌های تجاری، خرید یا سرمایه‌گذاری بیان شده است (i nvest opedi a, ۲۰۲۲). همچنین طبق فرهنگ لغت کمبریج به پول مورد

^۱ economization

^۲ حوزه علمیه عنوانی متاخر برای سازمان‌ها، نهادها و مراکز آموزش نظام‌مند علوم دینی در میان شیعه امامیه است. هرچند این عنوان بیشتر به مراکز آموزشی علوم دینی شیعیان اطلاق می‌شود که از قرون اول اسلامی ایجاد شده است، اما به تعبیر صحیح‌تر باید گفت که حوزه علمیه نهادی است تربیتی، آموزشی، پژوهشی و تبلیغی که در راستای استقرار رسالت نبی مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) با هدف تبیین، تبلیغ و صیانت از فرهنگ و معارف دینی و در جهت هدایت جامعه فعالیت می‌کند (سند چشم انداز حوزه و روحانیت).

نیاز برای انجام یک کار خاص یا روش بدست آوردن پول تامین مالی می‌گویند (canbridge, ۲۰۲۲). اما مراد از تامین مالی در تحقیق پیش رو مجموعه روش‌هایی است که جهت شناسایی و تجهیز منابع مالی در راستای هزینه‌های مربوط به فعالیت‌های حوزه علمیه به کار برده می‌شود. درواقع تامین مالی حوزه علمیه به معنای مجموعه‌ای از روش‌ها برای دستیابی به منابع مورد نیاز حوزه علمیه به منظور حفظ عملکرد و انجام وظایف آن‌ها خواهد بود که شناسایی بسترهای مالی برای تامین نیازهای حوزه علمیه بخشی از آن است.

نکته‌ای که باید بدان توجه نمود این است که در گذشته ساختار سازمانی برای مدیریت حوزه تعریف نشده بود و آنچه با عنوان زعیم حوزه‌های علمیه مطرح بود، به جایگاه مناسبات درونی نهاد حوزه اشاره داشت که ضمن تأمین نیازهای مادی حوزه، صیانت آن از آسیب‌ها و حرکت در جهت تحقق اهداف را برعهده داشت. از اینرو ساختار مدیریت سستی حوزه را نمی‌توان یک سازمان رسمی تلقی کرد. اما آنچه امروز به عنوان مدیریت حوزه علمیه وجود دارد، ویژگی‌های یک سازمان رسمی را داراست که مبتنی بر قواعد و ضوابط قراردادی برپا شده است. البته پدیدآمدن سازمان مدیریت درون نهاد حوزه به معنای آن نیست که تمامی مناسبات حوزه‌های علمیه را بتوان در قالب قانون‌گذاری رسمی سازمان‌دهی کرد. بلکه بخش قابل توجهی از آداب رفتاری و نظامات علمی حوزه کماکان در ساختار غیررسمی و غیرمتمرکز نهاد حوزه تعیین و تثبیت می‌شود (حاج‌سیدجوادی، ۱۳۹۵).

۲- پیشینه پژوهش

نتیجه بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که به صورت کلی پژوهش‌های معدودی راجع به دیدگاه‌های امامین انقلاب راجع به مسائل مختلف حوزه‌های علمیه از جمله وظایف متقابل حوزه و نظام اسلامی، وظایف صنفی روحانیت، مناسبات و تعامل حوزه‌های علمیه با نظام و دولت، گونه‌شناسی روحانیت و امثال آن می‌باشد که بیشتر آن‌ها نیز فاقد روش تحقیق کیفی از جمله تحلیل مضمون بوده و تنها به جمع‌آوری و دسته‌بندی بیانات ایشان در موضوعات مختلف اکتفا نموده‌اند. از سوی دیگر برخی پژوهش‌های معدود دیگر راجع به تامین مالی حوزه‌های علمیه وجود دارد که ناظر به دیدگاه‌های

^۱ از اهداف مدیریت تامین مالی می‌توان به مواردی مانند بهره‌گیری از منابع مالی ارزان و بهینه، امکان فراهم آوردن گزینه‌های متنوع منابع مالی، ارائه ساختار و چارچوب ترکیب اجزاء منابع مالی، مدیریت و توازن در میزان ریسک تامین مالی و ... اشاره کرد (بخشیشانی و شیرزاری، ۱۳۸۷). درواقع می‌توان گفت تامین مالی، هنر و علم مدیریت وجه نقد است. از اینرو با توجه به آنچه بیان گردید، منابع مالی را به شریان حیاتی بنگاه‌ها و سازمان‌های کوچک و بزرگ تشبیه کرده‌اند (Subramanian & paramasivan, 2008).

امامین انقلاب و اسناد بالادستی نیست.^۱ در این میان تنها چند اثر پژوهشی و علمی معدود در رابطه با دیدگاه امامین انقلاب و همچنین اسناد بالادستی در مورد تأمین مالی حوزه‌های علمیه وجود دارد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

رعایائی و دیگران (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان «استخراج شبکه مفهومی تأمین مالی حوزه‌های علمیه مبتنی بر اسناد بالادستی حوزه و روحانیت» ضمن تبیین ضرورت پرداختن به مباحث تأمین مالی حوزه‌های علمیه و همچنین لزوم توجه به اسناد بالادستی این نهاد از جمله منشور حوزه‌های علمیه، نظام‌های جامع حوزه علمیه، سند آمایش حوزه‌های علمیه و... به‌عنوان اصلی‌ترین جهت‌دهنده به مسیر فعالیت‌های سازمان روحانیت و تعیین‌کننده چشم‌انداز و راهبرد اساسی آن نهاد، با استفاده از روش تحلیل مضمون به بررسی اسناد بالادستی حوزه و روحانیت پرداخته و شبکه مضامین آنرا استخراج و تحلیل نموده‌اند. در این راستا ۲۱۹ مضمون پایه، ۲۵ مضمون سازمان‌دهنده و ۴ مضمون فراگیر به دست آمده است که مضامین فراگیر آن عبارت‌اند از لزوم ارتباط دوجانبه با مردم، حمایت متقابل حوزه و نظام در عین حفظ استقلال حوزه، تأمین مالی حوزه و معیشت طلاب و تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی.

رعایائی و دیگران (۱۴۰۳) در مقاله خود با عنوان «استخراج و تحلیل شبکه مضامین تأمین مالی حوزه‌های علمیه در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)» ضمن بیان ضرورت پرداختن به مباحث تأمین مالی حوزه‌های علمیه در عصر حاضر، یکی از بهترین راهکارها برای طرح‌ریزی نظام تأمین مالی صحیح در حوزه علمیه و همچنین تبیین نحوه تعامل حوزه‌های علمیه با نظام و دولت اسلامی را تحلیل بیانات ایشان می‌دانند. از اینرو در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل مضمون، شبکه مضامین بیانات ایشان در رابطه با موضوع پژوهش را استخراج و تحلیل نموده‌اند که ماحصل آن ۳۶۲ مضمون پایه، ۳۵ مضمون سازمان‌دهنده و ۵ مضمون فراگیر شد که به‌ترتیب اهمیت عبارت‌اند از حمایت متقابل حوزه و

^۱ از جمله موارد زیر:

- کتاب «نظام اقتصادی سازمان روحانیت» به قلم وحید نجفی (۱۳۹۷) که نگارنده در این کتاب با بهره‌گیری از دو روش مطالعه کتابخانه‌ای و انجام مصاحبه با اساتید حوزه علمیه، تلاش کرده‌است ضمن طرح ضرورت طراحی نظام اقتصادی مطلوب برای حوزه علمیه، سیری تاریخی در تأمین مالی حوزه‌های علمیه تا دوران معاصر را بررسی کند. همچنین نویسنده تلاش کرده است ضمن بررسی وضعیت فعلی نظام اقتصادی حوزه، راهکارهایی را برای بهبود این نظام ارائه کند.
- مقاله «مسائل مالی و اقتصادی نظام حوزه» (۱۳۶۷) که بدون نویسنده در مجله حوزه به چاپ رسیده است و در آن ضمن بیان اینکه سازمان روحانیت و حوزه‌های علوم اسلامی از بدو پیدایش تا عصر حاضر، مراحل و ادوار مختلفی را پیموده و در هر مرحله به اقتضای ضرورت‌ها، نیازها و مشکلات جوامع اسلامی، ویژگی‌هایی را به همراه داشته به بیان منابع اقتصادی نظام حوزه با توجه به ملاحظات مذکور در چهار دوره تاریخی پرداخته است.

نظام، حفظ استقلال حوزه، تامین معیشت طلاب، ارتباط دوجانبه و تنگ‌انگ حوزه و مردم و ایجاد و ارتقای نظام اداری و مدیریتی قوی.

۳- روش تحلیل مضمون^۱

تحلیل مضمون یکی از شیوه‌های کارآمد متن‌پژوهی مبتنی بر شناسایی، تحلیل و تفسیر الگوهای معنادار موجود در داده‌های کیفی است که منجر به تسهیل جست‌وجوی الگوهای موجود در متن می‌شود. این روش در حداقل خود، داده‌ها را سازماندهی نموده و آن‌ها را در قالب جزئیات توصیف می‌کند اما می‌تواند از این هم فراتر رفته و جنبه‌های مختلف موضوع پژوهش را تفسیر نموده و داده‌های پراکنده و متنوع را تبدیل به داده‌های غنی و تفصیلی کند (Braun & Clarke, 2006: 78). مطابق روش تحلیل مضمون ابتدا داده‌های متن کاهش یافته و سپس بخش‌بندی، مقوله‌بندی و تلخیص می‌شوند و در نهایت به‌نحوی بازسازی و بازتنظیم می‌شوند که منجر به استخراج مفاهیم مهم موجود در مجموعه‌ای جدید از داده‌ها شود. در نتیجه استفاده از این روش می‌توان به فهمی جامع و عمیق از داده‌ها و محتوای مورد بررسی دست یافت. در این راستا پژوهشگر برای یافتن الگوهای معنادار در میان داده‌ها، باید کل داده‌ها و متون مرتبط را بررسی و مرور کند (حسین‌عسکری، ۱۳۹۹: ۱۰۸).

به طور ایده‌آل تحلیل مضمون هم به الگوهای مشترک میان داده‌ها و هم به جنبه‌های زمینه‌ای پدیده مورد مطالعه در میان داده‌های مختلف توجه می‌کند و به چالش پژوهشگران جهت ارائه یافته‌های خود به صورت معنادار و مفید کمک می‌کند (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۷۹). از جمله مهمترین ویژگی‌های روش تحلیل مضمون می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

- ✓ عدم وابستگی به وجود چارچوب نظری از قبل
- ✓ کارکرد ویژه برای کم کردن حجم انبوه اطلاعات و طبقه‌بندی آن‌ها ذیل مضامین اصلی و کلیدی
- ✓ روشی رایج، منعطف و دارای فرایندی پایه و قابل استفاده در اکثر روش‌های کیفی
- ✓ بررسی دقیق متون و داده‌ها و ایجاد درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتب

✓ تأکید بر غوطه‌وری و بازنگری در داده‌ها برای شکل‌دهی مضامین اصلی و فرعی (قاسمی، ۱۳۹۹: ۵۲۶؛

(Braun & Clarke, 2006)

۴- فرایند و مراحل اجرای روش تحلیل مضمون در تحقیق

در پژوهش حاضر جمع‌آوری داده‌های مرتبط از چند طریق صورت گرفته است. در ابتدا کلیدواژه‌های مرتبط با بحث گردآوری شدند و سپس براساس آن‌ها، به جست‌وجو پرداخته شد. در روش دیگر فهرست عناوین سخنرانی‌ها، جلسات، نامه‌ها و... مورد بررسی قرار گرفت. در روش سوم با مطالعه کتب، مقالات، سایت‌های تخصصی حوزه و روحانیت، پایان‌نامه‌ها و... سعی در تکمیل داده‌های بحث گردید. در همه مراحل از راهنمایی اساتید و خبرگان این حوزه بهره گرفته شد.

پس از گردآوری داده‌ها از منابع معتبر، نوبت به مطالعه اصل داده‌ها می‌رسد تا مضامین براساس رویکرد منتخب پژوهش استخراج گردد. توضیح آنکه در روش تحلیل مضمون سه مکتب «کدگذاری پایا»^۱، «کتابچه‌کد»^۲ و «تحلیل مضمون بازتابی»^۳ وجود دارد که ذیل هر یک از آن‌ها رویکردهای مختلفی به چشم می‌خورد (Braun & Clarke, 2019: 125). در پژوهش حاضر، از مکتب تحلیل مضمون بازتابی و رویکرد شش مرحله‌ای براون و کلارک استفاده شده است (Braun & Clarke, 2006: 86).

برخی پژوهشگران مضامین را به‌لحاظ ماهیت و برخی دیگر به‌لحاظ جایگاه و سلسله‌مراتب آن‌ها در تحلیل مضمون، دسته‌بندی کرده‌اند به‌نحوی که حدود ۱۴ دیدگاه در این زمینه ذکر شده است (رک: شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۳۵-۴۷). مهم‌ترین دیدگاه‌های مورد استفاده در پژوهش عبارت‌اند از دیدگاه جایگاه مضمون در شبکه مضامین^۴ و انتخاب دیدگاه مضمون استقرایی (مبتنی بر داده)^۵ در مقابل مضمون قیاسی (مبتنی بر نظریه)^۶. آنچه شبکه مضامین ارائه می‌کند یک نقشه

^۱Coding reliability

^۲Codebook

^۳Reflexive

^۴Thematic Network

^۵Inductive (Data-driven)

^۶Deductive (Theory-driven)

شبیه تارنما به عنوان یک اصل سازمان دهنده و یک شیوه نمایش است. طبق این روش از بخش های داده ای کدهایی استخراج می شوند و براساس کدها مضامین سطح اول استخراج می گردند که به عنوان مضامین پایه^۱ نامگذاری می شوند. مضامین پایه مبین نکته مهم و برجسته ای در متن مرتبط با سؤال تحقیق هستند که با ترکیب آنها مضمون سازمان دهنده^۲ ایجاد می شود. مضامین سازمان دهنده مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه و واسط میان مضامین پایه و مضامین فراگیر^۳ شبکه هستند. مضامین فراگیر نیز مضامین عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل هستند که در کانون شبکه مضامین قرار می گیرند (بیک خورمیزی، ۱۴۰۰: ۶۶-۶۷). فرایند تحلیل شبکه مضمون شامل سه مرحله، ششم گام و بیست اقدام است که در جدول ۱ بدان اشاره شده است:

جدول ۱. فرایند گام به گام تحلیل مضمون مطابق با روش تحلیل شبکه مضامین

مرحله	گام	اقدام
۱- تجزیه و توصیف متن	۱- آشنا شدن با متن	✓ جمع آوری و پیاده سازی داده ها (در صورت لزوم) ✓ مطالعه اولیه و مطالعه مجدد داده ها ✓ نوشتن ایده های اولیه
	۲- ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	✓ پیشنهاد چارچوب کدگذاری و تهیه قالب مضامین ✓ تفکیک متن به بخش های کوچک تر ✓ کدگذاری ویژگی های جالب داده ها
	۳- جست و جو و شناخت مضامین	✓ تطبیق کدها با قالب مضامین ✓ استخراج مضامین از بخش های کدگذاری شده متن ✓ پالایش و بازبینی مضامین
	۴- ترسیم شبکه مضامین	✓ بررسی و کنترل همخوانی مضامین با کدهای مستخرج ✓ مرتب کردن مضامین ✓ انتخاب مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر ✓ ترسیم نقشه (های) مضامین ✓ اصلاح و تأیید شبکه (های) مضامین
	۵- تحلیل شبکه مضامین	✓ تعریف و نامگذاری مضامین ✓ توصیف و توضیح شبکه مضامین
۲- تشریح و تفسیر متن	۶- تدوین گزارش	✓ تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح مضامین ✓ استخراج نمونه های جالب و مورد توجه از داده ها ✓ مرتبط کردن نتایج تحلیل با سؤالات پژوهش و مبانی نظری ✓ نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل ها
۳- ترکیب و ادغام متن		

منبع: (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۸)

^۱Basic

^۲Organizing

^۳Global

همچنین در فرایند کدگذاری و استخراج مضامین در این پژوهش از گرایش استقرایی استفاده شده است که طی آن پژوهشگر فرایند تحلیل را از داده‌ها آغاز و از پایین به بالا کار می‌کند تا معانی را بدون تحمیل ایده‌ها شناسایی کند (Therry & etc, 2017).

نکته پایانی در این بخش اینکه در بررسی بیانات حضرت امام(ره) و مقام معظم رهبری(مدظله‌العالی) و استخراج مضامین پایه از آن‌ها، رویکرد ترتیبی و زمانی لحاظ گردیده است یعنی بیانات به ترتیب زمانی مورد بررسی قرار گرفته و مضامین پایه آن‌ها استخراج شده است، هرچند در نهایت شبکه مضامین براساس سیر موضوعی و مضامین مستخرج دسته‌بندی می‌گردند.

۵- نتایج پژوهش: استخراج شبکه مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در اندیشه حضرت امام، مقام معظم رهبری و اسناد بالادستی

برای گردآوری بیانات حضرت امام در رابطه با حوزه و روحانیت علاوه بر جست‌وجو در بیانات حضرت امام با کلیدواژه‌های مربوط به حوزه و روحانیت، فهرست ۲۲ جلد از صحیفه امام مورد بررسی قرار گرفت و متن هر فرمایشی که احتمال داده می‌شد مطالب مرتبطی با موضوع پژوهش داشته باشد، مورد مطالعه قرار گرفت. در نهایت نیز چندین مقاله و کتاب مرتبط مورد بررسی قرار گرفتند تا مباحث مغفول شناسایی شده و داده‌ها و نکات تکمیلی اضافه گردد. گام اول در رابطه با بیانات مقام معظم رهبری بدین ترتیب صورت گرفت که علاوه بر جست‌وجو با استفاده از واژگان کلیدی، متن منتشر شده ۳۴ جلسه ایشان با روحانیون مورد بررسی تفصیلی قرار گرفت. همچنین از امکانات سایت رهبری مانند پیشخوان، جستار، فیش و... نیز بهره گرفته شد. در بررسی بیانات رهبری نیز برای تکمیل داده‌ها، از کتب و مقالات مرتبط بهره گرفته شد. در نهایت نیز کلیه اسناد بالادستی موجود و با دسترسی آزاد مانند منشور حوزه‌های علمیه، نظام‌های جامع حوزه علمیه، سند آمایش حوزه‌های علمیه، کلیات برنامه پنج‌ساله و... مورد مطالعه قرار گرفتند. پس از استخراج ایده‌های اولیه حین جمع‌آوری داده‌ها و مطالعه اولیه آن‌ها، اقدامات لازم برای ایجاد کدهای اولیه مانند تهیه قالب مضامین، تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر، کدگذاری داده‌های مرتبط با موضوع پژوهش صورت گرفت. نهایتاً گام سوم این مرحله یعنی جست‌وجو و شناسایی مضامین پس از طی اقداماتی مانند تطبیق کدها با قالب مضامین، استخراج مضامین پایه از بخش‌های کدگذاری شده و

نهایتاً پالایش و بازبینی مضامین اولیه به دست آمده، تکمیل گردید. در جداول ۲ تا ۴ به عنوان نمونه به برخی نتایج حاصل شده از طی گام‌های فوق در مرحله اول روش شبکه مضامین اشاره شده است.

جدول ۲. نمونه‌هایی از روند انتزاع مضامین پایه از گزاره‌های منتخب در بیانات حضرت امام(ره)

مضمون پایه	منبع	گزاره منتخب
✓ مخالفت با اینکه روحانیت را تحت وزارتخانه ببرند. ✓ استقلال روحانیت شیعه و عدم اتکا به سایر نهادها ✓ تفاوت روحانیت اسلام با روحانیت مسیح (در استقلال و وابستگی)	صحیفه امام، ج ۱، ص ۳۹۰	حالا تازه وزارت اوقاف هم آقایان می‌خواهند درستش کنند! به تخیل اینکه تقلید از یک مملکت دیگری؛ به تخیل اینکه روحانیت را تحت وزارتخانه ببرند. این خواب را به گور می‌برید- ان شاء الله. شما خیال می‌کنید که روحانیت اسلام را می‌شود مثل روحانیت مسیح کرد؟ هیچ امکان ندارد این. روحانیت شیعه مستقل است، مستقل؛ اتکا به هیچ جا ندارد. بیایند بگویند به کی اتکا دارد.
✓ اتصال برخی علما به سلاطین برای ترویج مذهب ✓ عدم وابستگی (آخوند درباری نبودند!)	صحیفه امام، ج ۳، ص ۲۴۰	یک طایفه از علما این‌ها گذشت کرده‌اند از یک مقاماتی و متصل شده‌اند به یک سلاطینی. با اینکه می‌دیدند که مردم مخالفند لکن برای ترویج دیانت و ترویج تشیع اسلامی و ترویج مذهب حق این‌ها متصل شده‌اند به یک سلاطینی، و این سلاطین را وادار کرده‌اند - خواهی نخواهی - برای ترویج مذهب، مذهب دیانت، مذهب تشیع. این‌ها آخوند درباری نبودند.
✓ حفظ شرافت و استقلال ✓ نرفتن علمای اصیل اسلام زیر بار سرمایه‌داران و پولپرستان و خوانین	صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۶	علمای اصیل اسلام هرگز زیر بار سرمایه داران و پول پرستان و خوانین نرفته‌اند و همواره این شرافت را برای خود حفظ کرده‌اند و این ظلم فاحشی است که کسی بگوید دست روحانیت اصیل طرفدار اسلام ناب محمدی با سرمایه داران در یک کاسه است.
✓ عدم وابستگی به قدرت‌ها ✓ احساس مسئولیت در برابر توده‌های مردم ✓ ارائه خدمات علیرغم کمی امکانات	صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۷	خصوصیات بزرگی چون قناعت و شجاعت و صبر و زهد و طلب علم و عدم وابستگی به قدرت‌ها و مهمتر از همه احساس مسئولیت در برابر توده‌ها، روحانیت را زنده و پایدار و محبوب ساخته است و چه عزتی بالاتر از اینکه روحانیت با کمی امکانات، تفکر اسلام ناب را بر سرزمین افکار و اندیشه مسلمانان جاری ساخته است و نهال مقدس فقاہت در گلستان حیات و معنویت هزاران محقق به شکوفه نشسته است.
✓ لازم و ضروری بودن قیام برای نظام دادن به حوزه‌ها ✓ لزوم برنامه‌ریزی دقیق و صحیح و صرف وقت برای حفظ حوزه‌ها از آسیب‌ها ✓ مشارکت علما و مدرسین در برنامه‌ریزی برای حفظ حوزه‌ها	صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۴۲۵	در هر صورت وصیت اینجانب آن است که در همه اعصار خصوصاً در عصر حاضر که نقشه‌ها و توطئه‌ها سرعت و قوت گرفته است، قیام برای نظام دادن به حوزه‌ها لازم و ضروری است؛ که علما و مدرسین و افاضل عظیم‌الشان صرف وقت نموده و با برنامه دقیق صحیح حوزه‌ها را و خصوصاً حوزه علمیه قم و سایر حوزه‌های بزرگ و با اهمیت را در این مقطع از زمان از آسیب حفظ نمایند.

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۳. نمونه‌هایی از روند انتزاع مضامین پایه از گزاره‌های منتخب در بیانات رهبری (مدظله‌العالی)

مضمون پایه	منبع	گزاره منتخب
✓ برنامه‌ریزی و آینده‌نگری برای کامل کردن کار حوزه‌ها	بیانات رهبری در دیدار جمعی از روحانیون، ۱۳۶۸/۱۲/۰۲	حقیقتاً راه، به سمت کامل کردن و آینده‌نگری در کار حوزه‌ها برنامه‌ریزی بشود و آن کسانی که می‌توانند، با استمداد از پروردگار این راه را طی کنند.
✓ دلسوزی و به فکر مردم بودن ✓ استقلال و وابسته نبودن به ارباب قدرت	بیانات رهبری در دیدار جمعی از روحانیون، ۱۳۶۹/۱۲/۲۲	روحانیت اسلام، بخصوص تشیع، امتیازات بسیاری دارد. عشق این‌ها به علم، اخلاص برای خدا، دلسوزی برای مردم، بی‌اعتنایی به دنیا، نترسیدن از قدرت‌ها و قلدرها و زورمدارها، وابسته نبودن به ارباب قدرت، امتیازات فراوانی است که هست و بودهای ما اینهاست.
✓ شناسایی و استفاده از روش‌های جدید برای حمایت از طلاب مانند تامین خانه سازمانی، تهیه بن مخصوص، تامین بیمه و... ✓ تامین حداقل معاش برای آرامش فکری طلاب	بیانات رهبری در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱	نکته یازدهمی که حوزه‌ها باید به آن توجه کنند، این است که برای طلابی که درآمدی جز شهریه‌ها ندارند، از روش‌های جدید استفاده شود. بالاخره باید کارهایی انجام بگیرد؛ مثل خانه سازمانی، مثل بن مخصوص، مثل بیمه و از این قبیل. برای طلاب در حوزه‌ها باید این کارها انجام بگیرد، تا قدری فکرشان آرام باشد.
✓ نیاز به مدیریت قوی و کارآمد ✓ برنامه‌ریزی ✓ وجود ساختار اداری و پرسنلی ✓ اختصاص بودجه منظم	بیانات رهبری در دیدار جمعی از فضلاء حوزه علمیه قم، ۱۳۷۰/۱۱/۳۰	مساله، مساله شورای مدیریت نیست؛ یک مجموعه مدیریت قوی می‌خواهد؛ یک مدیر کارآمد می‌خواهد؛ یک مجموعه اداری و پرسنلی می‌خواهد؛ یک بودجه منظم می‌خواهد؛ ده تا معاونت می‌خواهد؛ تا بتوانند این مجموعه عظیم را درست کنند.
✓ حمایت نظام از حوزه‌های علمیه به‌عنوان تکیه‌گاه ان حوزه و روحانیت، پشوانه نظام اسلامی	بیانات رهبری در دیدار طلاب و فضلاء و اساتید حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۷/۲۹	پس نظام اسلامی پشوانه‌اش علمای دین و علمای صاحب‌نظر و نظریات اسلامی است؛ لذا نظام موظف به حمایت از حوزه‌های علمیه است، چون تکیه‌گاه اوست.

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۴. نمونه‌هایی از روند انتزاع مضامین پایه از گزاره‌های منتخب در اسناد بالادستی حوزه‌های علمیه

مضمون پایه	منبع	گزاره منتخب
✓ دارای اصالت و هویت مستقل سازمانی	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۱۴	دارای اصالت و هویت مستقل علمی، معنوی و سازمانی و دارای سنت‌های اصیل و بهره‌مند از تجارب گرانسنگ در ساحت‌های گوناگون و تولیدکننده سبک خاص در همه عرصه‌ها
✓ طراحی و استقرار نظام جامع مدیریتی	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۱۸	طراحی و استقرار نظام جامع مدیریتی حوزه‌های علمیه
✓ طراحی نظام جامع امور معیشتی طلاب	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۳۸	طراحی نظام جامع و نقشه کلان امور معیشتی طلاب و خانواده‌های آنها
✓ تدوین نظام جامع تامین مالی منابع مالی پایدار	منشور حوزه‌های علمیه، ص ۴۵	تکمیل طرح تدوین نظام جامع تامین منابع مالی پایدار حوزه‌های علمیه و زمینه‌سازی برای استقرار آن
✓ بهره‌مند از روش‌های سنتی و نوین	نظام‌های جامع حوزه علمیه، ص ۱۱۵	بهره‌مند از روش‌های سنتی و نوین در جذب و تامین منابع مالی
✓ حفظ استقلال، کرامت، منزلت و رعایت شئون روحانیت	نظام‌های جامع حوزه علمیه، ص ۱۱۷	حفظ استقلال، کرامت، منزلت و رعایت شئون روحانیت و حوزه‌های علمیه
✓ جلب حمایت‌های مراجع عظام تقلید (دامت برکاتهم) در استفاده از وجوهات شرعیه در اداره امور حوزه	نظام‌های جامع حوزه علمیه، ص ۱۱۷	جلب حمایت‌های مراجع عظام تقلید (دامت برکاتهم) در استفاده از وجوهات شرعیه و کسب اجازه برای مصرف بخشی از وجوهات در اداره امور حوزه‌های علمیه
✓ خودکفایی مالی با ایجاد و گسترش منابع پایدار	✓ هدایت حمایت‌های مالی جهت ایجاد زیرساخت‌ها و هزینه فعالیت حوزه‌ها	سازمان فضایی مطلوب حوزه‌های علمیه در افق آمایش: خودکفایی مالی از طریق ایجاد و گسترش منابع پایدار و هدایت حمایت‌های مالی دولتی و غیردولتی جهت ایجاد زیرساخت‌ها و تامین هزینه فعالیت حوزه‌های علمیه، راهبرد مسلط بر تاسیس و توسعه حوزه‌های علمیه در سراسر کشور شده است؛
✓ تقویت تعامل حوزه با نظام اسلامی	سند چشم‌انداز حوزه‌های علمیه، ص ۲۸	تقویت تعامل نظام‌یافته و هدفمند حوزه‌های علمیه با نظام اسلامی و جوامع هدف؛
✓ تعامل مؤثر و هدفمند با سازمان‌های همسو در سطح ملی و فراملی	سند چشم‌انداز حوزه‌های علمیه، ص ۴۵	ایجاد سازگار رسمی و کارآمد برای تعاملات و ارتباطات سنجیده و هدفمند و تعریف‌شده میان حوزه‌های علمیه و نهادها و سازمان‌های همسو در سطح ملی و فراملی
✓ حفظ استقلال همه جانبه حوزه	کارویژه‌های روحانیت، ص ۱۶	تاکید بر حفظ استقلال همه‌جانبه حوزه‌های علمیه؛

منبع: یافته‌های پژوهش

در مرحله دوم، شبکه مضامین ترسیم شده و تحلیل می‌گردد. در این مرحله همخوانی مضامین با کدهای استخراج شده بررسی و کنترل می‌گردد و مضامین مرتب می‌گردند. سپس مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر انتخاب شده و نقشه‌های مضامین ترسیم می‌شود. در همه مراحل از جمله این مرحله اساسی، شبکه‌های مضامین مورد اصلاح و تأیید قرار می‌گیرند. در جدول ۵ نیز به عنوان نمونه بخشی از فرایند استخراج مضمون فراگیر «لزوم تامین معیشت طلاب» در بیانات مقام معظم رهبری شامل مضامین سه‌گانه قابل مشاهده است.

جدول ۵. بخشی از مضمون فراگیر لزوم تامین معیشت طلاب در بیانات مقام معظم رهبری

منبع	مضمون پایه	مضمون سازماندهنده
بیانات در دیدار جمعی از روحانیون ۱۳۶۹/۱۲/۲۲	✓ عدم منافات زندگی زاهدانه با برخورداری در حد متوسط	تأمین حداقل معیشت طلاب
بیانات در آغاز درس خارج فقه، ۱۳۷۰/۶/۳۱	✓ تأمین حداقل معیشت جهت پرداختن به امور طلبگی	
بیانات در دیدار جمعی از فضلاء حوزه علمیه قم، ۱۳۷۰/۱۱/۳۰	✓ تأمین معاش طلاب ✓ سپردن کار تحقیقی به طلاب	
پیام به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم به مناسبت تشکیل شورای سیاست‌گذاری حوزه، ۱۳۷۱/۰۸/۲۴	✓ رسیدگی به وضع معیشتی طلاب و تأمین ضروریات مشترک از قبیل مسکن و مدرس و بیمارستان و... ✓ تدوین مقرراتی برای کیفیت زیست عمومی طلاب	
بیانات در دیدار کارکنان و مدیریت مرکز خدمات حوزه علمیه قم، ۱۳۸۴/۱۰/۱۰	✓ آنچه که حوزه متکفل است، پایین‌ترین سطح معیشت در کشور ماست ✓ حداقل بودن تأمین امکاناتی مانند بیمه و قرض‌الحسنه	
بیانات در دیدار اعضای شورای عالی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۰۸/۰۴	✓ لزوم تأمین حداقل‌های معیشت طلاب ✓ مهم بودن بحث معیشت و لزوم فعالیت در این زمینه	
بیانات در دیدار شورای عالی مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۹۱/۰۶/۱۴	✓ عدم اجازه استفاده از سهم امام به دلیل تأمین حداقل معیشت سایر طلاب ✓ فراهم کردن حداقل معیشت طلاب، واجب‌ترین کار ✓ لزوم افزایش شهریه‌ها در صورت توان	

منبع: یافته‌های پژوهش

در نتیجه انجام مراحل تحلیل مضمون در بیانات حضرت امام(ره) چهار مضمون فراگیر با عناوین «منابع تأمین مالی حوزه‌های علمیه»، «استقلال و عدم وابستگی»، «حمایت و پشتیبانی حوزه از نظام و دولت» و «مدیریت و برنامه‌ریزی» استخراج گردید. ذیل هر یک از مضامین فراگیر نیز مضامین سازمان‌دهنده متعددی وجود دارد که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود.

نمودار ۱. شبکه مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در اندیشه حضرت امام

منبع: یافته‌های پژوهش

در نتیجه طی فرایند تحلیل مضمون در بیانات مقام معظم رهبری نیز، پنج مضمون فراگیر استخراج گردید که عبارت‌اند از: «ارتباط دوجانبه و تنگاتنگ حوزه و مردم»، «حمایت متقابل حوزه و نظام»، «حفظ استقلال حوزه»، «لزوم تأمین معیشت طلاب» و «ایجاد و ارتقای نظام اداری و مدیریتی قوی». ذیل هر یک از مضامین فراگیر نیز مضامین سازمان‌دهنده متعددی وجود دارد که در نمودار ۲ مشاهده می‌شود.

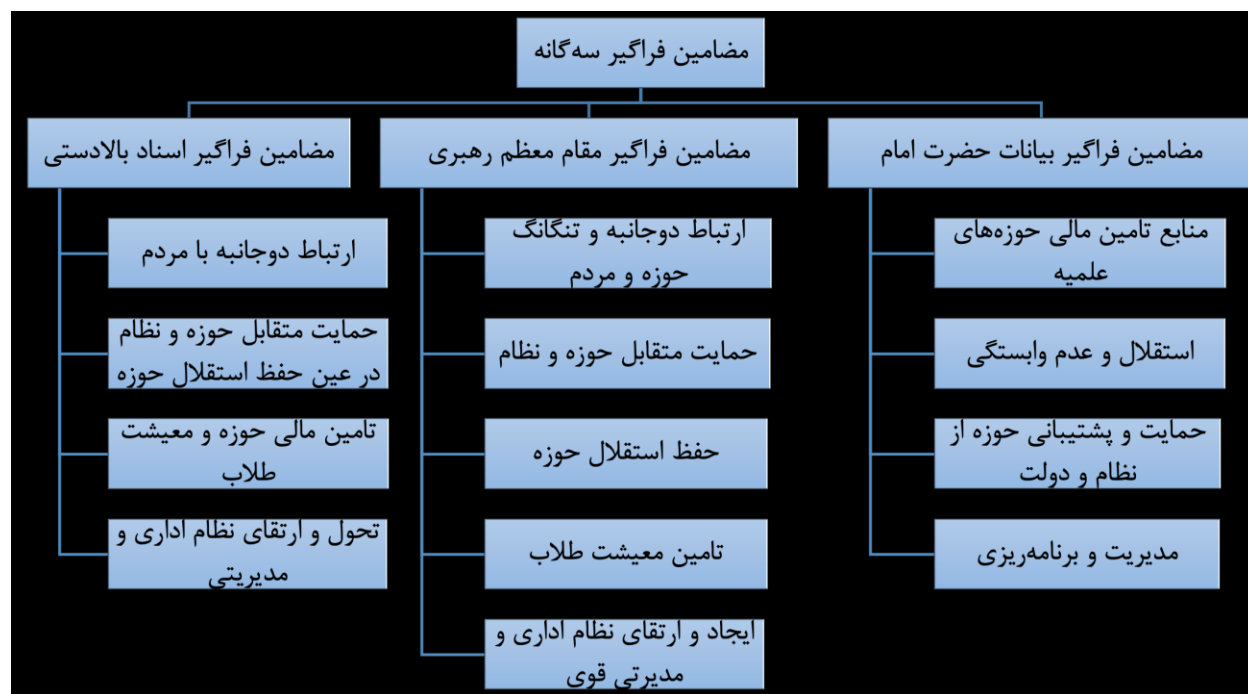
نمودار ۳. شبکه مضامین اقتصاد حوزه در اسناد بالادستی

منبع: یافته‌های پژوهش

تدوین گزارش آخرین مرحله از روش تحلیل مضمون است که طی آن به تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح مضامین پرداخته می‌شود. در نتیجه تحلیل مضمون صورت گرفته در مجموع سیزده مضمون فراگیر استخراج گردید (نمودار ۴) که در ادامه تبیین و تشریح می‌گردد.

نمودار ۴. مضامین فراگیر سه گانه اقتصاد حوزه

منبع: یافته های پژوهش

۶- بحث در نتایج

با نگاه اولیه به مضامین فراگیر به دست آمده (نک: نمودار ۴)، ارتباط مضامینی مانند لزوم تأمین معیشت طلاب یا منابع مورد تأیید برای استفاده در مخارج حوزه و... با موضوع پژوهش کاملاً مشخص است. اما در خلال بررسی مسائل اقتصادی و تأمین مالی چند مسئله نمود پیدا کرد که ارتباط وثیقی با بحث دارند هرچند شاید اگر به صورت مجزا و مستقل در نظر گرفته شوند، بی ارتباط با موضوع به نظر برسند. بحث نخست استقلال و عدم وابستگی حوزه است که هرچند ابعاد مختلفی مانند سیاسی، فرهنگی، علمی و... را در بر می گیرد ولی مهم ترین بخش آن که در نظام جمهوری اسلامی نمود پیدا کرده، بحث استقلال اقتصادی و استقلال در مدیریت حوزه های علمیه است. یعنی اکثر کسانی که نسبت به استقلال حوزه اظهار نظر نموده اند معتقدند که دریافت کمک های مالی از نظام و دولت، به استقلال حوزه های علمیه و روحانیت ضربه وارد می کند و باید از آن اجتناب نمود. چراکه در هر صورت کمک های مالی ایجاد علقه و وابستگی می کند و به رویکرد نظارتی و انتقادی روحانیت و روحیه امر به معروف و نهی از منکر آنان ضربه وارد می کند.

مسئله دوم مضامین مربوط به نحوه مدیریت حوزه‌های علمیه است که باز به نوعی از همان استقلال حوزه‌های علمیه نشأت می‌گیرد. قائلین به حفظ حوزه سنتی و حفظ استقلال حوزه معتقدند که تشکیل سازمان مدیریت حوزه توسط نظام، امر بدیع و جدیدی است که در تاریخ حوزه‌های علمیه سابقه نداشته است؛ ایشان معتقدند که هرچند بسیاری از حکومت‌ها مانند برخی از پادشاهان صفویه و قاجاریه بنا بر ایمان و عقیده خود یا به سبب مصالحی که در ارتباط با حوزه‌های علمیه و روحانیت می‌دیدند، اقدام به تأسیس مدارس و تأمین بخشی از هزینه‌های آنان می‌کردند، ولی به هیچ عنوان در امور داخلی حوزه و تشکیل نهاد و سازمان روحانیت دولتی اقدام ننموده‌اند و همواره مدیریت حوزه‌ها با مرجع اعلم و یا نهایتاً گروهی از مراجع بوده است. درواقع ایشان معتقدند که تشکیل سازمان مدیریت حوزه در نظام جمهوری اسلامی که با تأکید و پیگیری امامین انقلاب اتفاق افتاده، ملاحظات را به دنبال دارد که نافی استقلال حوزه است.

مسئله سوم هم که ناظر به هر دو وجه استقلال اقتصادی و استقلال مدیریتی حوزه‌های علمیه است، بحث چگونگی ارتباط حوزه‌های علمیه با نظام و دولت است که آیا اصلاً باید چنین ارتباط و تعاملی وجود داشته باشد یا خیر؟! چون با توجه به اینکه تا کنون نظام همسویی با حوزه و روحانیت وجود نداشته است، حوزه‌های علمیه در بسیاری از موارد با حکومت‌ها مخالف بوده و نهایتاً سعی نموده‌اند که از گشایش‌ها و ظرفیت‌های حکومت‌ها برای پیشبرد اهداف خود استفاده کنند ولی تاکنون چنین نبوده است که نظامی مبتنی بر مبانی اسلامی تشکیل شده باشد که حتی از خود حوزه جوشیده و مدیریت بسیاری از امور کلان را بر عهده روحانیت قرار داده باشد. فلذا این دسته از افراد صرفاً با بیان اینکه حوزه سنتی از حکومت‌ها مستقل بوده است، انتظار دارند که در دوره کنونی هم حوزه استقلال خود از نظام را حفظ کند. ایشان همچنین این رویکرد را برای لکه‌دار نشدن دامن روحانیت در قبال نواقص اجرایی حکومت اسلامی که مردم روحانیت را نماینده آن تصور می‌کنند، بهتر می‌دانند.

نکته جالب توجه اینکه در هر سه زمینه‌ای که تحلیل مضمون صورت گرفت، چنین مسائلی مورد توجه قرار گرفته بود و مضامین استقلال حوزه‌های علمیه و نحوه تعامل حوزه‌های علمیه با نظام و دولت از جمله مضامین فراگیری بودند که در شبکه‌های مضامین هر سه بخش، به دست آمدند. ذیل این مضامین فراگیر و همچنین در کنار سایر مضامین فراگیر نیز به مباحث متعدد مرتبط با این مسائل و ملاحظات مربوط به آن‌ها از جمله عدم منافات استفاده از امکانات دولتی و استقلال، عدم پرداخت شهریه از کمک‌های دولتی و... پرداخته شده است.

نکته مهم اینکه باید همه این مضامین را با هم در نظر گرفت. به عنوان نمونه استقلال و عدم وابستگی مورد تأکید حضرت امام را باید در کنار مؤلفه‌هایی مانند جواز ایشان به استفاده از کمک‌های دولتی در موارد متعدد در نظر گرفت و

با دیدن برخی بیانات ایشان مبنی بر استقلال حوزه، نباید باب استفاده از کمک‌ها و امکانات دولتی را در مسیر بهره‌مندی حوزه‌های علمیه مسدود نمود. همچنین نباید اجازه ایشان در استفاده از برخی امکانات دولتی برای حوزه‌های علمیه و جواز استفاده از وجوهات شرعی در مواردی مانند ساخت و مرمت مدارس را به‌عنوان مطلق در نظر گرفت؛ بلکه ایشان همواره به لحاظ موارد قانونی و شرعی توصیه نموده و تأکید کرده‌اند که در حد نیاز از این منابع استفاده شود. از اینرو است که بر ضرورت برنامه‌ریزی در این راستا تأکید نموده و لزوم ایجاد مدیریت مستقل حوزوی را گوشزد نموده‌اند.

مویدات بسیاری را می‌توان از کلام مراجع و بزرگان حوزه در تایید نتایج به دست آمده از پژوهش بیان نمود که به‌عنوان نمونه به برخی از مهمترین آن‌ها به‌صورت خلاصه اشاره می‌شود. از جمله مضامین حاصل از پژوهش این است که باید در رابطه با وضع نامطلوب معیشت طلاب اقدامات موثری صورت بگیرد. آیت‌الله سبحانی در این رابطه می‌فرماید که: «ذهن طلبه وقتی دائماً دغدغه زندگی‌اش را داشته باشد این ذهنش درست کار نمی‌کند. پس ما باید حداقل معیشت را برای طلبه‌ها در حد متعارف عموم مردم، متوسط مردم فراهم بکنیم...» (سبحانی، ۱۳۷۷). نکته مهم اینکه معیشت حوزویان نباید به‌نحوی تأمین شود که موجب وابستگی آن‌ها به مراکز قدرت یا ثروت شود. درواقع مدل تأمین مالی حوزه باید به‌نحوی باشد که مردمی بماند و وابسته به نظام و دولت نشود (مرکز مطالعات راهبردی حوزه و روحانیت، ۱۴۰۰، ص. ۳۳).

از دیدگاه رهبری نیز مهم‌ترین زمینه تأمین مالی طلاب، استفاده از وجوهات مردمی، کمک‌های خیرین و همچنین ظرفیت وقف است. البته با توجه به کمبودهای موجود و عدم امکان فعالیت در برخی موارد بدون کمک‌های دولتی، لازم است که از حمایت‌های نظام و دولت در حد ضرورت و تا زمان وجود نیاز، بهره گرفته شود. حتی برخی در این زمینه معتقدند که حاکمیت مکلف به حمایت از این جریان دینی است، چراکه در کنار تأمین نیازهای معیشتی، اجتماعی و اقتصادی، تأمین نیازهای تبلیغی و دینی مردم نیز به‌عهده حاکمیت است (روستاآزاد، ۱۳۹۷، ص. ۱۹۵). آیت‌الله شب‌زنده‌دار نیز ضمن تأیید این مطلب توجه می‌دهند که کمک‌های این‌چنینی باید به‌نحو شایسته صورت بگیرد؛ مثل اینکه کمک‌ها از طریق رهبری یا اوقاف صورت بگیرد (شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۱). البته بعضی معتقدند که برخی بودجه‌های اختصاصی ازسوی نظام به حوزه (مانند هزینه‌های صورت‌گرفته برای دانشجویان و دانش‌آموزان)، حق شهروندی است و دولت موظف است حوزه را نیز حمایت کند (خاتمی، ۱۳۹۱). بنابراین استقلال حوزه هیچ منافاتی با برخورداری طلاب از مزایایی مثل خدمات بیمه که دیگر شهروندان هم به نوعی از آن‌ها بهره می‌برند، ندارد (عندلیب همدانی، ۱۴۰۰).

این در حالی است که تأمین مراکز عهده‌دار حفظ دین، به عنوان یک واجب کفایی اولی و اقدام بر سایر واجبات، برعهده حاکم است. حال اگر وجوه شرعی به علل گوناگون، تأمین‌کننده نیست، بر عهده دولت اسلامی، ولی فقیه و رهبر

مسلمانان است که این مخارج را از راه‌های دیگری از بیت‌المال تامین کنند (غروی‌ان ۱۳۷۷). نکته مهم اینکه در جمهوری اسلامی نظام با حوزه یگانه می‌شود، از اینرو می‌تواند بودجه‌ای از طریق ولی‌امر به حوزه‌های علمیه اختصاص داده شود تا حوزه بتواند به وظایف خود در قبال نظام اسلامی بپردازد (قوامی، ۱۳۹۷). برخی نیز به صراحت اعلام نموده‌اند که «بودجه دولتی در حکومت اسلامی مربوط به علما است، این‌که نباید حوزه از دولت چیزی بگیرد اشتباه است، درواقع بسیاری از بودجه دولت اسلامی از انفال است و حوزه و مراجع تقلید به دولت بودجه می‌دهند.» (طباطبایی‌نژاد، ۱۳۹۳). همچنین برخی مطرح کرده‌اند که بیت‌المال در اختیار ولی‌فقیه است و برخی کمک‌های صورت‌گرفته با رعایت تمامی ملاحظات، با اجازه ولی‌فقیه مصرف می‌شود (نواب، ۱۳۹۶).

اما مهم‌ترین دغدغه بزرگان حوزه این است که استفاده از کمک‌ها و حمایت‌ها منجر به خدشه به استقلال و حریت حوزه‌های علمیه نگردد. آیت‌الله صافی می‌فرماید هرچه استقلال حوزه‌های علمیه بیش‌تر برقرار شود و تمام تصمیمات و برنامه‌ریزی‌ها، زیرنظر حوزه و علما باشد، خط موفق و واقعی حوزه‌های علمیه محفوظ می‌ماند؛ براین‌اساس، عدم دخالت مطلق نهادها و اشخاص خارج از حوزه‌های علمیه در مدیریت آن، اصلی‌ترین شاخص استقلال حوزه‌هاست (اجرایی، ۱۳۹۵). البته مسئولان حوزه باید مراقب باشند که خود را بند به اخذ بودجه از دولت‌ها نکنند (سیفی‌مازندرانی، ۱۳۹۶).

البته برداشت‌های گوناگونی از استقلال حوزه وجود دارد. برداشت برخی، مدیریت مستقیم از سوی مراجع است؛ درحالی‌که برخی دیگر، استقلال حوزه را استقلال از دولت می‌دانند و عده‌ای دیگر استقلال را به‌معنای نظارت و نصیحت در رابطه با نظام اسلامی تلقی کرده‌اند. به‌عنوان نمونه آیت‌الله مکارم هرگونه وابستگی حوزه به دولت را به منزله نفی استقلال حوزه‌ها دانسته که ارزش این نهاد را پایین می‌آورد. یکی دیگر از ملاک‌های استقلال حوزه از دیدگاه ایشان منابع مالی مستقل است (اجرایی، ۱۳۹۵). ایشان در موارد دیگر بیاناتی دارند که مبنای ایشان را روشن‌تر می‌نماید: «روحانیت شیعه برخلاف روحانیت اهل سنت، مستقل است و وابسته به حکومت‌ها نیست. ... براساس تعالیم ائمه هدی (ع) ما توانسته‌ایم روحانیت شیعه را مستقل از حکومت‌ها قرار بدهیم، ... حتی در حکومت اسلامی ما حامی حکومت اسلامی هستیم نه وابسته به آن.» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷). در رابطه با استفاده از کمک‌های دولتی نیز ایشان معتقدند: «وابستگی به پول دولت مشکلاتی را آفریده است، دولت‌ها آن مقدار سهم بودجه را تخصیص نمی‌دهند و این باعث شده است بسیاری از دستگاه‌ها با مشکلاتی مواجه شوند ... وابستگی امکان انتقاد را از بین می‌برد ... اگر وابسته شویم خطرات زیاد وجود

دارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۸). بنابراین ایشان منکر پذیرش کمک‌های دولتی نیستند و صرف کمک‌های دولتی را به‌عنوان وابستگی حوزه‌های علمیه به دولت نمی‌دانند و می‌فرمایند که حمایت از حکومت اسلامی به‌معنای وابستگی نیست؛ بلکه به اثرات سوء ناشی از آن و به عبارتی رعایت ملاحظات توصیه می‌نمایند. این معنا هم موید مضامین حاصل از نتایج پژوهش است؛ بدین معنا که هم حوزه باید حامی نظام باشد، هم نظام و دولت موظف به حمایت از دولت هستند و دخالت هم نباید بکنند، از اینرو باید مراقبت کرد که این حمایت‌ها منجر به وابستگی نشود.

این در حالی است که بعضی این استقلال را به بی‌طرفی و احیاناً ضدیت با نظام اسلامی تفسیر می‌کنند. چنین تفسیری از استقلال حوزه، تحریف آن است و برخی می‌خواهند با سوءاستفاده از این عنوان حوزه را نسبت به نظام اسلامی بی‌تفاوت نموده و مانع پشتیبانی آن از نظام باشند (خاتمی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۷). به اعتقاد آیت‌الله بوشهری نیز حوزه مستقل به‌معنای حوزه‌ای در تقابل یا حوزه‌ای بی‌تفاوت نسبت به نظام اسلامی نیست، بلکه استقلال حوزه‌ها به‌معنی دیده‌بانی حوزه در قبال نظام اسلامی و ترمیم نقاط ضعف آن است. از نظر ایشان مهم‌ترین شاخصه استقلال حوزه‌های علمیه این است که نباید از نظر اداری و اجرایی وابسته و گوش‌به‌فرمان نظام باشند (اجرایی، ۱۳۹۵). این تفسیر از حوزه مستقل که در مضامین حاصل از پژوهش نیز به دست آمده، در موارد دیگر نیز تاکید شده است: حوزه مستقل از دو بعد باید برخوردار باشد، یکی بعد اقتصاد مالی و دیگری استقلال سازمانی (رجبی، ۱۳۹۱).

برخی دیگر استقلال را بدین صورت معنا کرده‌اند که هرچند حوزه باید در کنار نظام باشد ولی نباید در آن ادغام شود. یعنی حوزه باید ضمن حفظ کمال استقلال خود، در کنار نظام اسلامی باشد و اگر در موردی ایراد و اشکالی دید، آن را بیان کند، چنانکه الآن هم چنین است که اگر مراجع تقلید، جامعه مدرسین، ائمه جمعه و... ایرادی ببینند، با مسئولان نظام درمیان می‌گذارند. درواقع استقلال حوزه بدین معنا است که تصمیم‌گیران حوزه و آن‌هایی که حرف اول را در حوزه می‌زنند، دولتی نباشند بلکه مراجع عظام و خود حوزویان باشند (خاتمی، ۱۳۸۸، صص. ۱۱۷-۱۱۹).

بنابراین طبق شبکه مضامین پژوهش، استقلال حوزه به‌معنای عدم ارتباط حوزه‌های علمیه و نظام اسلامی نیست بلکه بایستی هر دو تعامل سازنده با هم داشته باشند و از یکدیگر حمایت نمایند. یعنی حوزه در عین اهتمام به حفظ استقلال، در تعامل با نظام و دولت از خدمات آن بهره می‌برد. اینگونه بودجه‌ها که ماهیت کمکی دارند، تعهدی ایجاد نمی‌کنند و نهادهای دولتی هم نظارتی بر آن ندارند (امینی، ۱۳۸۸). در این رابطه آیت‌الله نوری همدانی معتقدند که استقلال حوزه

^۱ مسئول وقت دبیرخانه شورای عالی حوزه‌های علمیه

به معنای استقلال از نظام اسلامی و ولایی نیست؛ بلکه به معنای وابسته نبودن به دولتهاست (اجرای، ۱۳۹۵). آیت الله مکارم شیرازی نیز می‌فرماید: «حوزه و مراجع اگر دولتی شوند مشکل خواهند داشت، البته حوزه و مراجع باید حامی نظام و دولت اسلامی باشند اما این موضوع به معنای وابستگی نیست.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹).

دیگر بزرگان حوزه نیز این مسئله را تأیید نموده‌اند که استقلال و عدم وابستگی حوزه‌های علمیه با خدماتی که نظام می‌تواند به آنان ارائه دهد، منافات ندارد (شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۱). یعنی استفاده از امکانات در اختیار نظام و دولت، به شرطی که منتهی به وابستگی مالی نشود، اشکالی ندارد (رجبی، ۱۳۹۱). این یک امر طبیعی است که حوزه باید از نظر زیرساخت‌ها (مانند محیط‌های آموزشی، ایجاد فضاهای مناسب برای تعلیم و تربیت و...) آن چنان قوی شود که مطالبات نظام را در ابعاد مختلف پاسخگو باشد (فرخ‌فال، ۱۳۹۲). در واقع هرچند وابستگی روحانیت به دستگاه دولتی مطلوب نیست، اما رابطه هم‌سویی یا پشتیبانی هیچ منعی ندارد.

از جمله دیگر توصیه‌های مهم در این زمینه می‌توان به موارد متعددی مانند پرهیز از ورود به فعالیت‌های اقتصادی، پرهیز از تأسیس مؤسسه مالی، لزوم استفاده صحیح و کارآمد از ظرفیت‌های موجود، لزوم بررسی و مطالعه پیرامون استفاده از روش‌های جدید تأمین مالی، پرهیز از وابستگی به بودجه دولتی، پرهیز از سطح تماس متعدد با دولت و... اشاره نمود که پرداختن به آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد. در مجموع و با توجه به همه ملاحظات استفاده از همین کمک‌های محدود و ضروری نیز نباید منجر به وابستگی حوزه‌های علمیه شود و نظام و دولت ضمن اینکه ملزم به حمایت از حوزه هستند، حق دخالت در امور آن را ندارند. از اینرو حضرت امام و رهبری توصیه موکد دارند که باید ساختار سازمانی مدیریت حوزه مستقل باشد تا منجر به سازمان دولتی شدن حوزه‌های علمیه نگردد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

آنچه که در این پژوهش انجام گرفت، استخراج و تحلیل مضامین مرتبط با اقتصاد حوزه در بیانات حضرت امام و مقام معظم رهبری و همچنین اسناد بالادستی حوزه علمیه بود. در این راستا شبکه مضامین مستخرج در سه بخش مجزا طبق روش تحلیل مضمون تنظیم و ارائه گردید. مجموع مضامین فراگیر سه بخش را می‌توان در جدول ۳ مشاهده نمود.

جدول ۳. مضامین فراگیر سه گانه اقتصاد حوزه

حضرت امام ره	مقام معظم رهبری	اسناد بالادستی
منابع تامین مالی حوزه های علمی	ارتباط دوجانبه و تنگاتنگ حوزه و مردم	ارتباط دوجانبه با مردم
استقلال و عدم وابستگی	حمایت متقابل حوزه و نظام	حمایت متقابل حوزه و نظام در عین حفظ استقلال حوزه
حمایت و پشتیبانی حوزه از نظام و دولت	حفظ استقلال حوزه	تامین مالی حوزه و معیشت طلاب
مدیریت و برنامه ریزی	تامین معیشت طلاب	تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی
	ایجاد و ارتقای نظام اداری و مدیریتی قوی	

منبع: یافته های پژوهش

نکته مهمی که در رابطه با تحلیل شبکه مضامین باید به آن اشاره نمود این است که باید همه این مضامین را با هم در نظر گرفت. از اینرو استقلال و عدم وابستگی مورد تأکید حضرت امام را باید در کنار مؤلفه هایی مانند جواز ایشان به استفاده از کمک های دولتی در موارد متعدد در نظر گرفت و با دیدن برخی بیانات ایشان مبنی بر استقلال حوزه، نباید باب استفاده از کمک ها و امکانات دولتی را مسدود نمود. یا به عنوان نمونه دیگر نباید اجازه ایشان در استفاده از برخی امکانات دولتی برای حوزه های علمی، جواز استفاده از وجوهات شرعی در مواردی مانند ساخت و مرمت مدارس و تأمین نیازهای سازمان تبلیغات را به عنوان مطلق در نظر گرفت؛ بلکه ایشان همواره به لحاظ موارد قانونی و شرعی توصیه نموده و تأکید کرده اند که در حد ضرورت از این منابع استفاده شود. از اینرو است که برای بررسی مسائل متعدد و همچنین لحاظ موارد قانونی و شرعی، تأکید بر ضرورت برنامه ریزی در این راستا نموده و لزوم ایجاد مدیریت مستقل حوزوی را گوشزد نموده اند.

از مهم ترین نکاتی که در نتیجه تحلیل شبکه مضامین بیانات مقام معظم رهبری در اقتصاد و تأمین مالی حوزه استخراج گردید می توان چند نکته را متذکر شد. نخست اینکه با توجه به وضع نامطلوب معیشت طلاب که در برخی موارد امکان تحصیل مطلوب را از ایشان گرفته، لازم است اقداماتی در این زمینه صورت گیرد. در نظر ایشان مهم ترین زمینه تأمین

مالی طلاب و حوزه‌های علمیه خصوصاً در رابطه با پرداخت شهریه، استفاده از وجوهای مردمی، کمک‌های خیرین و همچنین ظرفیت وقف است. اما با توجه به کمبودهای موجود و عدم امکان فعالیت در برخی موارد بدون کمک‌های دولتی، لازم است از حمایت‌های نظام و دولت تا زمان وجود نیاز در حد ضرورت، بهره گرفته شود. ایشان در این رابطه توصیه‌های متعددی مانند پرهیز از ورود به فعالیت‌های اقتصادی و تأسیس مؤسسه مالی، لزوم استفاده صحیح و کارآمد از ظرفیت‌های موجود، لزوم بررسی و مطالعه پیرامون استفاده از روش‌های جدید تأمین مالی، پرهیز از وابستگی به بودجه دولتی، پرهیز از سطح تماس متعدد با دولت و... می‌فرمایند. اما مهم‌ترین دغدغه بزرگان حوزه از جمله مقام معظم رهبری این است که استفاده از حمایت‌های دولت و نظام اسلامی منجر به خدشه به استقلال و حریت حوزه‌های علمیه نگردد. مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرمایند که استفاده از همین کمک‌های محدود و ضروری نیز نباید منجر به وابستگی حوزه‌های علمیه شود و نظام و دولت ضمن اینکه ملزم به حمایت از حوزه هستند، حق دخالت در امور آن را ندارند. از اینرو ایشان از ابتدا توصیه موکد داشتند که باید ساختار سازمانی مدیریت حوزه مستقل باشد تا منجر به سازمان دولتی شدن حوزه‌های علمیه نگردد.

همچنین در شبکه مضامین به دست آمده از تحلیل مضمون اسناد بالادستی حوزه‌های علمیه مانند مضامین به دست آمده از بیانات حضرت امام و رهبری بر چند نکته اساسی تعامل با مردم و نظام در عین حفظ استقلال و عزت نفس، توجه به تأمین معیشت طلاب و بررسی راهکارهای جدید حفظ و ارتقای آن ضمن تعهد به رویکردهای سستی حوزه و درنهایت تحول و ارتقای نظام اداری و مدیریتی که زمینه سیاست‌گذاری و مدیریت فرایند رسیدن به تحولات مطلوب را فراهم می‌نماید، تأکید شده است.

منابع

- اجرای، حسن (۱۳۹۵). اهمیت استقلال حوزه‌های علمیه؛ وحدت در کثرت، ۱۴، ۶. <https://mobahesat.ir/12243>.
- امام خمینی، روح‌اله، (۱۳۷۸). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- امینی، علیرضا (۱۳۸۸). از دولت بودجه می‌گیریم ولی مستقل هستیم. ۱۰، ۱.

بیک خورمیزی، فرزانه. ۱۴۰۰. *واکاوی تجارب دانشجویان پیام نور از فرایند تحصیل در شرایط کرونا به روش تحلیل مضمون* (پایان نامه کارشناسی ارشد). گلیایگان: دانشگاه پیام نور.

بی نام (۱۳۶۷). *مسائل مالی و اقتصادی نظام حوزه ۱. حوزه، س ۵، ش ۲۷: ۵۸-۷۴.*

حاج سیدجوادی، سیدفرید (۱۳۹۵). *حوزه های علمیه مدیریت سازمانی یا نهادی.* ۷ ۱۲.

<https://mobahebat.ir/12389>

حسین عسکری، فرزانه. ۱۳۹۹. *چالش های تدوین سیاست های توسعه در ایران باب استفاده از روش تحلیل مضمون* (پایان نامه کارشناسی ارشد). کرمان: دانشگاه شهید باهنر.

رجبی، محمود (۱۳۹۱). *استقلال حوزه و نسبت آن با نظام اسلامی . ۹ ۱۰. https://farsi.khamenei.ir/others-*

note?id=21648

رعایائی، مهدی؛ حسینی، سیدرضا؛ مقصودی، حمیدرضا و سعیدی علی (۱۴۰۳). *استخراج و تحلیل شبکه مضامین تأمین مالی حوزه های علمیه در بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله العالی). اقتصاد اسلامی، ۲۴ (۹۴): ۱۱۷-۱۵۹.*

رعایائی، مهدی؛ حسینی، سیدرضا؛ مقصودی، حمیدرضا و سعیدی علی (۱۴۰۴). *استخراج شبکه مفهومی تأمین مالی حوزه های علمیه مبتنی بر اسناد بالادستی حوزه و روحانیت. جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی، ۲۲ (۴۵): ۱-۱۹.*

سیفی مازندرانی، علی اکبر (۱۳۹۶). *حوزه دولتی نمی تواند رسالت دینی خود را اجرایی کند . ۱۱ ۱. http://ijtihadnet.ir*

/

شب زنده دار، محمد مهدی (۱۳۹۱). *نمی توان حکومت اسلامی را منهای حوزه های علمیه تصور کرد.* ۹ ۷.

<https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=21639>

شیخ زاده، محمد، و رضا بنی اسد. ۱۳۹۹. *تحلیل مضمون (مفاهیم، رویکردها و کاربردها).* تهران: لوگوس.

طباطبایی نژاد، سیدیوسف (۱۳۹۳). *آیت الله طباطبایی نژاد: دولت برای حوزه های علمیه به اندازه یک دانشگاه بودجه*

نمی گذارد. ۲ ۵. <https://noo.rs/5FdWH>

عابدی جعفری، حسن، محمدسعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی و محمد شیخزاده. ۱۳۹۰. *تحلیل مضمون و شبکه مضامین، روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی*. اندیشه مدیریت راهبردی، س ۵، ش ۱۰، ۱۹۸-۱۵۱.

عندلیب همدانی، محمد (۱۴۰۰). حوزه مستقل. ۸. <http://ijtihadnet.ir>.

فرخ‌فال، احمد (۱۳۹۲). مروری بر روند تحول حوزه از زبان حجت‌الاسلام و المسلمین فرخ‌فال. ۷، ۲۹.

<https://mobahesat.ir/1292>

قاسمی، حمید (۱۳۹۹). مرجع پژوهش. تهران: اندیشه‌آرا.

قوامی، صمصام‌الدین (۱۳۹۷). اگر حوزه، پژوهشگاه نظام است، پس باید بودجه‌اش را هم نظام تأمین کند. ۱۰، ۱۹.

<http://ijtihadnet.ir>

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۶). باید نیرو، بودجه و امکانات حوزه علیمه ۱۰ برابر بشود. ۹، ۱۰. <http://ijtihadnet.ir>

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۹). حوزه باید استقلال خود را حفظ کند. ۲، ۱۶. <https://noo.rs/JwAGk>

همان (۱۳۹۷). با حفظ استقلال حوزه و مرجعیت حامی نظام اسلامی هستیم. ۴، ۲۷. <http://ijtihadnet.ir>

همان (۱۳۹۸). موقوفات حوزه از سوی نهادهای مربوطه آزاد و در اختیار حوزه قرار بگیرد. ۵، ۱۳. <http://ijtihadnet.ir>

نجفی، وحید (۱۳۹۷). نظام اقتصادی سازمان روحانیت، قم: صراط‌مبین.

نواب، سیدابوالحسن (۱۳۹۶). نگاهی به تاریخچه مرکز خدمات حوزه‌های علمیه در گفت‌وگو با حجت‌الاسلام

والمسلمین ابوالحسن نواب. ۶، ۱۲. <https://mobahesat.ir/۱۴۸۰۳>

Attride-Stirling, J. (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research", *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3, Pp. 385-405.

Attride-Stirling, J. (2001). *Thematic networks: an analytic tool for qualitative research*. *Qualitative research*, 1(3), 385-405.

Boyatzis, R. E. (1998), *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*, Sage.

Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.

Braun, V., Clarke, V., & Terry, G. (2021). *Thematic Analysis: A Practical Guide*. SAGE Publications Ltd.

webster, 2022 (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/financing>)

investopedia, 2022 (<https://www.investopedia.com/terms/f/financing>)

cambridge, 2022 (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/financing>)